

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT

NUMMER 4
APRIL

1995

Sønderjysk Månedsskrift

Udgivet af
Historisk
Samfund
for Sønderjylland

Abonnementspris
130 kr. årligt incl. moms
og forsendelse.

Enkeltnumre 15 kr. pr. stk.

Ekspedition:
Haderslevvej 45,
6200 Aabenraa
tlf. 74 62 46 83.

Kontortid, ma.-to. kl. 9-14.

Redaktion:
Inge Adriansen
Museet på Sønderborg Slot
6400 Sønderborg

Kim Furdal (ansv.),
Institut for
sønderjysk Lokalhistorie,
6200 Aabenraa

Carsten Porskrog Rasmussen
Institut for Grænseregions-
forskning, 6200 Aabenraa

© Sønderjysk Månedsskrift
og forfatterne

Sønderjysk Månedsskrift
indtales på bånd, der kan
lånes på biblioteket

Udgivet med støtte af Kulturministeriets
bevilling til almenkulturelle tidsskrifter.

Sats/montage: Aabenraa Fotosats ApS
Tryk: Winds Bogtrykkeri ApS,
Haderslev

I dette nummer:

- Sikringstilling Nord* 67
Fra 1916 til 1918 blev der tværs over Sønderjylland fra Over Jerstal i øst til Skærbæk i vest opført et storstilet forsvarsanlæg. Skanserne kom heldigvis aldrig i brug, og få år efter Genforeningen blev de sprængt. Museumsinspektør Hans Ole Matthiesen, der netop har udgivet en guide for Sønderjyllands amt om Sikringstilling Nord, fortæller om forsvarsanlæggets skæbne fra dets opførelse til blodlægningen af de tilbageværende anlæg.
- Åbning af Sikringsstilling Nord* 72
Den 25. januar i år kunne Sønderjyllands amt afslutte halvandet års arbejde med at restaurere og frilægge 25 bunkersanlæg fra Sikringsstilling Nord. Amtets kulturkonsulent Jesper Tofft fortæller om arbejdet og de mange nye turmuligheder.
- En sten til fire brødre* 78
På mindehøjen over de faldne i første verdenskrig ved Broager kirke findes to sten med fire navne. På den ene sten er angivet navnene på fire brødre. Læge E. Bauer tegner et portræt af de fire brødre og deres familiemæssige baggrund.
- En dansk soldats dagbog fra 1920* 82
Den 5. maj 1920 ankom menig Henrik Axel Faber til Sønderborg med kystforsvarsskibet Olfert Fischer som en af de første danske soldater. Viggo Larsen har læst hans dagbog fra de begivenhedsrige dage, da sønderjyderne fik det første synlige tegn på den nært forestående genforening.
- Visby forsamlingshus* 88
Forsamlingshuset i Visby fejrer i år sit 100 års jubilæum. I den anledning beretter K. Schmidt Nielsen om oprettelsen og husets mange aktiviteter.
- Det sker - på de nordslesvigske museer* 92
- Bognyt* 94
- Bagsiden om forsiden: Forsvarsanlæg i 2000 år* 96
Sønderjylland rummer en række kendte og ukendte forsvarsanlæg. Hans Ole Matthiesen giver et overblik over de mange anlæg gennem de sidste 2000 år.

Forsidebilledet viser kystbatteriet ved Årosund, opført 1916-18, der netop er blev rekonstrueret med udkigsspalter. Foto: Jesper Tofft.

Sikringsstilling Nord

Af HANS OLE MATTHIESEN

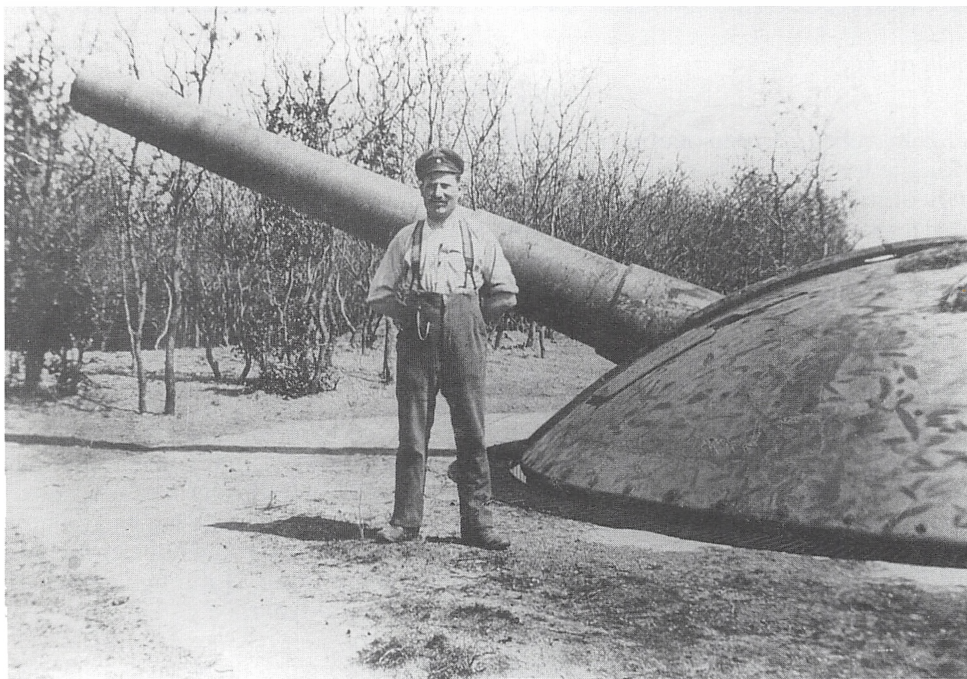
Museumsinspektør Hans Ole Matthiesen, der netop har udgivet en guide for Sønderjyllands amt om Sikringstilling Nord, fortæller om forsvarsanlæggets skæbne fra dets opførelse til blotlægningen af de resterende anlæg.

I sommeren 2005 kører en mand rundt på Skærbæk-egnen og stiller underlige spørgsmål: Hvem byggede egentlig Rømødæmningen, hvor boede arbejdsmændene, hvor spiste de, hvordan gik de klædt, og hvilke maskiner brugte de til byggeriet?

Er De forvirret? Med denne lidt tankevækkende indledning vil jeg forsøge

at sætte vor viden om et andet af landets andre store byggeprojekter i perspektiv: Nemlig byggeriet af Sikringstilling Nord, der fra 1916-18 foregik på tværs af Sønderjylland fra Skærbækdiøget til Diernæs Bugt. Alt det materiale, vi i dag har fra denne periode, er i hovedsagen indsamlet af en enkelt person, ganske som eksemplet med Rømødæmningen. De tyske arkiver, der formodentlig rummede optegnelserne fra anlægsperioden, brændte i 1945 ved bombningerne af Berlin.

Mogens Scott Hansen har i næsten 20 år brugt det meste af sin tid på at få tilvejebragt viden om stillingen, om de

Der har formodentlig været langt til nærmeste befalingsmand, da dette billede blev taget af kanonbatteriet ved Gammelskov. Billedet er forsidefoto til den nye guidebog om sikringstillingen.

»På den igen« har meldingen til disse pionerer nok været. Toppen er sprængt løs, men har lagt sig til hvile på sin gamle plads.

enkelte anlæg, om personerne og om det daglige liv. Vor viden om stillingen vil nok aldrig blive fuldstændig, men med den forhåndenværende viden, er der dog nok til et spændende billede af en glempt epoke.

Hvad var Sikringstilling Nord?

Kort fortalt blev Sikringsstilling Nord anlagt som en nordlig front, der skulle forhindre en engelsk styrke i at landsætte store troppstyrker i det neutrale Danmark, trænge ned gennem Jylland og ødelægge den tyske flådes havne i Kiel og Wilhelmshafen. Udover en Vest- og en Østfront ønskede den tyske hærledning ikke at åbne en ny front til det neutrale Danmark, uden at denne var forsvarligt sikret med en stærk befæstning. Efter at byggeriet i Sønderjylland var sat igang i september 1916, prokla-

merede den tyske hærledning »den uindskrænkede u-bådskrig«. Byggerierne i Nordslesvig, der jo dengang var tysk, var planlagt år forinden: Gennem militærøvelser vidste man nøjagtigt, hvor i terrænet en forsvarslinie skulle ligge, for at angriberen fik de største problemer med en fremrykning. Derfor valgte man at lægge den på sydsiden af det tunnel-dalssystem, der fra den nu indtørrede Slivsø ved Hoptrup går i et med hedesletten omkring Neder Jerstal. I det midtsønderjyske område blev områderne syd for Gelsåens brede engdrag valgt, og på vestegnen blev højtliggende dele af bakkeøerne omkring Hønning/Arrild og Gasse Høje udvalgt.

Vigtige erfaringer fra fronten

Byggeriet blev tilmed gennemført i et fredeligt landbrugslandskab, hvor de ny-

este detaljer i forsvarskunstens mange krinkelkroge kunne indarbejdes i byggeplanerne. Erfaringerne herfra kom fra Vestfrontens beretninger. Endelig skulle man ikke, som ved Vestfronten, udbedre ødelæggelser om natten, men kunne give sig tid til arbejdet.

I løbet af de to år, byggerierne stod på, fik man anlagt otte store kanonbatterier, godt 30 mellemsvære kanonbatterier og haubitzerstillinger, samt et antal af ammunitions-, mandskabs- og observationsbunkere, ialt omkring 900 betonanlæg. Dertil kom et system af mindre jernbaner samt telegrafer, og foran linien udbyggede man ved åerne en række anlæg til at dæmme vandstanden i ådalene op med.

Arbejdet foregik ved hjælp af straffefanger, der var indkvarteret i 15 lejre langs med stillingen. Arbejderne var i

hovedsagen kriminelle, militærnægtere og politiske fanger.

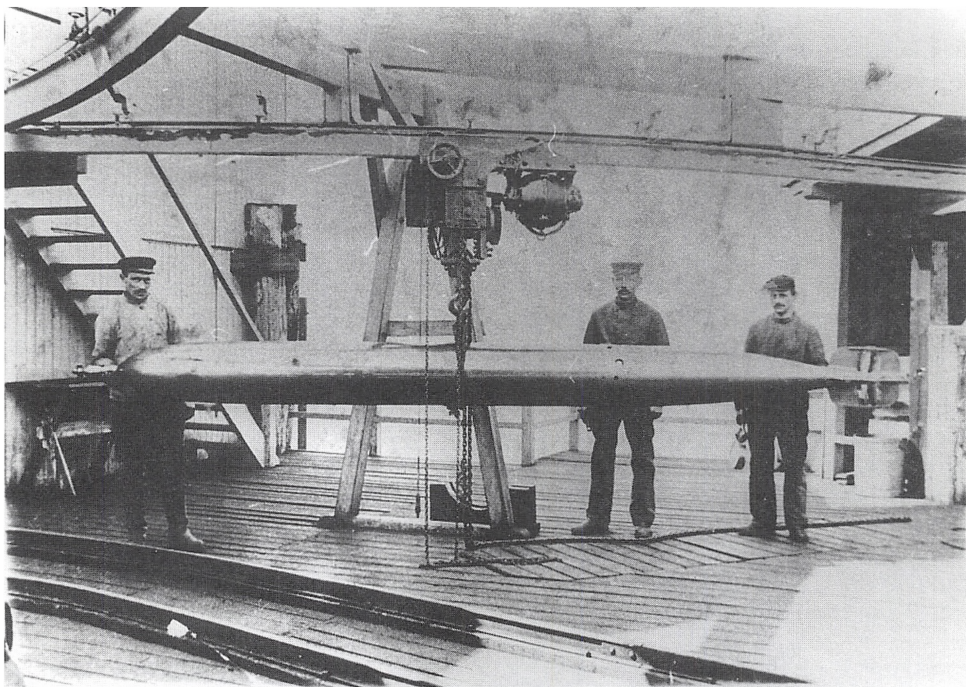
Mange døde af tyfus, der hærgede som rene epidemier, andre blev skudt under flugt i forsøg på at undslippe de elendige forhold i lejrene. Der blev arbejdet på byggeriet helt frem til november 1918, og først året efter blev de store demonterede kanoner og jernbaneskinnebragte tilbage til Tyskland.

Sprængt til ukendelighed

I 1921 cyklede otte premierløjtnanter rundt i landsdelen for at kortlægge de mange anlæg. Arbejdet dannede grundlag for en storstilet sprængning af mange hundrede anlæg i årene 1923-26. Især de høje priser på jern gjorde det til en god forretning at sprænge sig ned til det dobbelte lag af jernbaneskinne, der ofte lå i de større bunkere. Til alt held for

En vellykket sprængning af bunker ved Vedbøl bragte de forjættede og værdifulde jernbaneskinne frem i dagens lys. Hvem mon var den lykkelige ejer af denne bunker.

Arbejdet på torpedostationen ved Høruphav var en til tider langstrakt affære. Ofte måtte torpedoerne prøveskydes mange gange, før mekanikken var indstillet korrekt. Torpedoer fra Høruphav var uundværlige for den tyske flåde, især efter at den uindskrænkede ubådskrig blev sat i værk.

eftertiden var hverken rekognoceringen i 1921 eller sprængningerne i 1923-26 helt uden mangler. Løjtnanterne fik på den uge, de havde til rådighed i efteråret 1921, ikke alle anlæg med, og med tiden blev en del af bunkerne inddraget i det daglige liv: Som kartoffelkælder, til æbler, til garager og sågar til spejderhytter. Og da materialet næsten var uforgængeligt, var der ingen grund til at skille sig af med det. Enkelte steder kom også nationale grunde til at spille en rolle for bevarelsen. Men langsomt lagde glemslens støv sig over anlæggene. I midten af 1970'erne startede Mogens Scott Hansen sit arbejde, og han opnåede at indsamle et stort materiale især blandt ældre mennesker, der som børn havde adgang til anlæggene.

I 1980 kom der for alvor focus på et enkelt af anlæggene i den 50 km lange stilling. Det enorme kanonbatteri ved Gammelskov blev frilagt, arealet blev opkøbt, og publikum kunne besøge anlægget. Tilmed kom der en planche op ved stedet, så historien blev lidt mere levende, og anlæggets mange detaljer blev forståelige for gæsterne.

Med den sidste restaureringsindsats i 1993-94 er to væsentlige aspekter blevet tilgodeset: Med den indsamlede viden i hånden har Sønderjyllands amt i et tæt samarbejde med lodsejerne skabt adgang til en lang række nye og spændende anlæg. Med en guide i bogform har Sønderjyllands amt tilmed givet en let og overskuelig indfaldsvinkel til en lang række anlæg i stillingen.

Stillingen anno 1995

Hvad er det så, man får at se, når man med guiden besøger Sikringsstilling Nord idag? Lad mig give et par »smagsprøver« på et par af de mere usædvanlige anlæg i stillingen: Vi begynder i Andholm, en lille klat skov mellem Rødekro og Hovslund. Her ligger et af de mest interessante anlæg, ikke mindst fordi det aldrig blev sprængt. To mandskabsrum, en mægtig dobbelt ammunitionsbunker og et kæmpemæssigt hul i jorden. Syd for hullet ligger en række brede volde, der engang bar jernbanesporene, et stikspor fra længdebanen. Kanonen her var en såkaldt jernbane- brisikkanon.

I den nordlige del af skoven ligger Vendersvold, der blev anlagt godt 1700 år før sikringsstillingen, men i det samme terræn. I de nærliggende plantager, Rugbjerg og Lerskov, har man desuden mulighed for at se to af de store faste kanonbatterier, men her har sprængningsholdene gjort arbejdet til et 13-tal.

Har man mod på endnu en smuttur, er det højtliggende Stenhøj lige nord for Rugbjerg stedet. Her lå den observationsbunker, hvorfra man kom med tilbagemeldinger til batteriet i Rugbjerg. Udsigten herfra giver et godt indblik i de landskabelige forhold i stillingen.

250 meter løbegrav

I den netop afdrevne Torsbjerg Plantage 3 km syd for Over Jerstal ligger et sprængt, men dog ganske velbevaret kanonbatteri. Over en strækning på godt 250 meter kan man gå i løbegravene, der dengang forbandt de intakte bunkere. Flere af ammunitionsbunkerne står endnu med metertykke sider i skovbunden, mandskabsrummene med indvendig beklædning af bølgeblik er ligeledes lette at genfinde. Følger man planen over batteriet i guiden, kan man tilmed finde placeringen af de fire kanoner.

I Arrild Præsteskov er billedet det

samme ligesom i det smukke Allerup Krat, der udover et flot egekrat også byder på en brønd og et aldrig færdiggjort underjordisk mandskabsrum i bjælker.

Udsigt over Sønderjylland

Flere steder i stillingen er der anlagt bunkere på højtliggende plateauer: På Gasse Høje ved Skærbæk ligger en intakt maskingeværbunker, og selve banketten for maskingeværet var såmænd en af de mange bronzealderhøje på højdedraget. På vestsiden af Pothøj, syd for Vedsted, byggede man også en stor observationsbunker og kamuflerede den som en bronzealderhøj. Overblikket over landskabet er også her ganske imponerende.

Også fra Tamdrup Høj ved Årø Sund foregik der observationer ud over Lillebælt, og fra en mast ved højens fod stod man i forbindelse med de øvrige sendeanlæg i landsdelen.

Zeppelinere og torpedoer

Rundt omkring i Sønderjylland ligger endnu et par spændende steder, der er tæt knyttet til den tyske tid. Mest imponerende er nok resterne af de store zeppelinerhaller, der endnu kan erkendes i Soldaterskoven ved Tønder. Disse mægtige haller, den største var 275 meter lang, 45 meter høj og 80 meter bred, blev bombet i juli 1918 ved verdenshistoriens første luftangreb med start af fly fra et hangarskib. Genforeningsfesten i 1920 foregik i den mægtige hal, men få år senere blev alle tre haller fjernet. De kan dog stadig erkendes i det noget tilgroede skovterræn på det militære øvelsester-ræn. Også ved Høruphav lå en af den tyske tids vigtige installationer: En torpedostation, hvor man byggede og afprøvede de 7 meter lange og 1500 kg tunge torpedoer. Alle spor efter denne virksomhed er dog forlængst forsvundet.

Ved Årø Sund ligger det næsten intak-

te kystbatteri, der var udstyret med fire kanoner, en kommandostation og mand-skabsrum. De fire betonbriske viser, hvor kanonerne stod, bunkeren er ført tilbage til sit oprindelige udseende. Man fornemmer den vigtige betydning, dette sted havde med en hovedopgave, der hed at sikre kontrollen med trafikken i Årøsund.

Både for turister og undervisere

Sikringsstillingen er nu tilgængelig på en lang række enkeltlokalteter på tværs af Sønderjylland, og det er oplagt, at publikum bruger de nye muligheder. De lokalhistoriske foreninger har længe brugt en række steder til ture og arrangementer, Sønderjyllands amt og skov-

distrikter ligeså. Men også turister, det være sig danske eller udenlandske, kan få sig nogle spændende oplevelser i landsdelens mangfoldige landskaber. En ny målgruppe kunne være skolerne, der her kunne kombinere besøg med forbedrende arbejde på skolen. Litteraturlisten optegner en række bøger og artikler skrevet af bl. a. dansksindede sønderjyske krigsdeltagere. Denne kombination af øjenvidneskildringer fra Øst- og Vestfronten, faktisk historieskrivning, interviews af ældre mennesker om årene op til Genforeningen og praktiske ekskursioner til de enkelte lokaliteter bør der kunne komme mange spændende timer ud af.

Åbning af Sikringsstilling Nord

- et historisk beskæftigelsesprojekt

Af JESPER TOFFT

Sønderjyllands amt har det sidste halvanden år foretaget en omfattende frilægning af de tilbageværende rester af den tyske forsvarsstilling fra 1. verdenskrig, »Sikringsstilling Nord«. De 25 anlæg blev tilgængelige for offentligheden i januar i år. Amtets kulturkonsulent Jesper Tofft fortæller om arbejdet og de mange nye turmål.

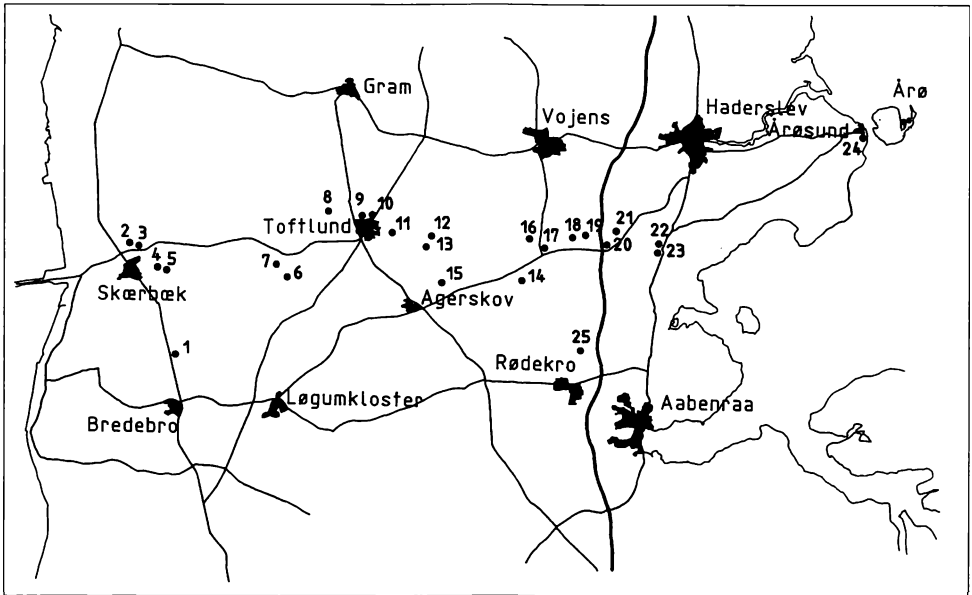
I løbet af de senere år har der vist sig en stadig større interesse for den næsten glemte forsvarslinie fra 1. verdenskrig, »Sikringsstilling Nord«. Denne betegnelse er en rent praktisk fordanskning af den oprindelige preussiske »Sicherungsstellung Nord«.

Sikringsstilling Nord blev bygget i årene 1916-18 og lå som et sindrigt forsvarssystem tværs over Sønderjylland fra Skærbæk til Lillebælt. Formålet med be-

fæstningen var at modstå et evt. engelsk angreb fra Jylland mod syd over den daværende Kongeågrænse.

Angrebet kom aldrig, og Sikringsstilling Nord blev (heldigvis) ikke en blodig krigsskueplads som så mange andre pletter på det europæiske landkort. I 1992 opstod i Sønderjyllands Amt idéen om at restaurere og tilgængeliggøre en stor del af de ca. 60 tilbageblevne anlæg i form af bunkers eller rester af samme. Resten af de oprindeligt op mod 900 betonanlæg er sprængt eller på anden måde fjernet. Samtidig var det et ønske at kunne formidle historien om forsvarslinien på en populær måde for besøgende.

I januar 1995 kunne Sønderjyllands Amt således præsentere en guidebog om Sikringsstilling Nord og samtidig mar-

Oversigtskort over de frilagte og tilgængelige fæstningsanlæg.

Nr.	Kommune	Sted	Type
1.	Skærbæk	Drengsted, indkørsel fra Drengstedvej	Kanonbatteri
2.	Skærbæk	Kalby Skov 1, indkørsel fra Brøns Møllevej	Maskingeværrum
3.	Skærbæk	Kalby Skov 2, indkørsel fra Toftlundvej	Halvdelingsrum *)
4.	Skærbæk	Øster Gasse, indkørsel fra Åbenråvej v. skofabrikken	Kanonbatteri
6.	Nr. Rangstrup	Arrild, Præsteskov, indkørsel ad Skovvænget	Kanonbatteri
7.	Nr. Rangstrup	Arrild, indkørsel ad Skikkildbjergvej	Revolverkanon *)
8.	Nr. Rangstrup	Allerup Krat, indkørsel fra Stenderupgårdvej	Kanonbatteri
9.	Nr. Rangstrup	Toftlund Lystskov, ved stadion (Skovvej)	Revolverkanon
10.	Nr. Rangstrup	Toftlund, v. rensningsanlægget, indkørsel fra Østerdalen	Halvdelingsrum
11.	Nr. Rangstrup	Gøttrup, Haverbækvej	Revolverkanon
12.	Nr. Rangstrup	Hyrup 1, Hyrupvej	Maskingeværrum
13.	Nr. Rangstrup	Hyrup 2, Indkørsel fra Gammelskovvej	Kanonbatteri
14.	Nr. Rangstrup	Strandelhjørnskov, Tyrholmvej	Kanonbatteri
15.	Nr. Rangstrup	Gammelskov, indkørsel fra Østergårdsvej	Kanonbatteri *)
16.	Vojens	Thorsbjerg 1, indkørsel ad Thorsbjergvej	Maskingeværrum og halvdelingsrum
17.	Vojens	Thorsbjerg 2, indkørsel fra Vojensvej	Kanonbatteri
18.	Vojens	Vedsted, Langdyssevej	Observationsbunker
19.	Vojens	Pothøj, Vedsted, indkørsel fra L. Vedbølvej	Halvdelingsrum og observationsbunker
20.	Vojens	Skovby 1, v. motorvejsnedkørslen ad Skovbyvej og Fedshulevej	Kanonbatteri
21.	Vojens	Skovby 2, Gl. Skovbyvej	Heldelingsrum
22.	Haderslev	Hoptrup 1, indkørsel ad Selbjerg	Halvdelingsrum
23.	Haderslev	Hoptrup 2, indkørsel ad Selbjerg	Maskingeværrum og observationsbunker
24.	Haderslev	Årøsum, v. stranden syd for badehotellet	Kyst-kanonbatteri
25.	Rødekre	Andholm Plantage, indkørsel til P-plads fra Ribevej	Kanonbatteri

*) i forvejen frilagte anlæg.

Et arbejdsbold i gang med rydning og udgravning af observationsbunker ved Hoptrup. Til venstre er man i færd med at oppumpe regn- og drænvand fra bunkeren. Foto: Jesper Tofft.

kere afslutningen på restaureringsprojektet. Arbejdet har i meget høj grad været baseret på det store registrerings- og analysearbejde om Sikringsstilling Nord, som gennem en længere årrække er udført af ingeniør Mogens Scott Hansen, Sønderborg. Scott Hansen fungerede som rådgiver i projektet.

Organiseret som beskæftigelsesprojekt

For at projektet overhovedet kunne realiseres, måtte det af økonomiske hensyn køre som et beskæftigelsesprojekt i samarbejde med de kommuner, hvori anlæggene ligger.

I November 1992 afsatte amtets økonomiudvalg 700.000 kr. til projektet, der blev gennemført i årene 1993-94. Disse penge blev anvendt til arbejdslederløn, erstatninger til lodsejere, materialer (skurvogne, pæle, skilte, trappetrin m.

m.), maskinkraft m. v. De fire berørte kommuner, Skærbæk, Nr. Rangstrup, Vojens og Haderslev, indvilligede i et samarbejde, der indebar, at kommunerne skulle stille arbejdskraft til rådighed i form af langtidsledige og bistandsklienter i jobtilbud/jobtræning. Der blev etableret to arbejdsbold pr. år med hver 3-5 personer, således at der blev arbejdet i Skærbæk og Nr. Rangstrup kommuner i 1993 og i Vojens og Haderslev kommuner i 1994. Et enkelt anlæg i Rødekrø Kommune, Andholm-batteriet, blev medtaget i 1994.

Som daglig leder af projektet fungerede Christian Christesen fra amtets naturforvaltning. Hans arbejde bestod i daglig ledelse af arbejdsboldene, fremskaffelse af maskiner og materialer, lods-ejerforhandlinger, tinglysningsaftaler m. m. Det overordnede projektansvar blev

tillagt en styregruppe med undertegnede som formand. Styregruppens øvrige medlemmer var leder af amtets naturforvaltning Klaus Jensen, naturvejleder Hans Ole Matthiesen samt museumsinspektør Jens Ole Lefèvre.

Styregruppen holdt sine møder i marken, og arbejdet indebar bl. a. udvælgelse af anlæg, den konkrete frilæggelse, adgangsveje, skilteplan, godkendelse af færdiggjorte anlæg og økonomien.

Positive lodsejere

Langt de fleste anlæg i Sikringsstilling Nord er i privat eje, så en positiv lodsejerkontakt var nødvendig. Alle personer, der havde et anlæg på deres jord, blev kontaktet og inviteret til uforpligtende orienteringsmøder. Først herefter kontaktedes lodsejerne med henblik på konkrete aftaler. Kun få anlæg måtte

opgives på grund af modstand fra lodsejerside, mest fordi anlæggene lå tæt på bygninger - bl. a. i haver, hvor man ikke var interesseret i at have publikum på besøg. Andre anlæg, der i starten af projektet var inde i overvejelserne, måtte opgives på grund af forskellige praktiske forhold som problemer med vandstand, for lang afstand til offentlig vej, manglende parkeringsmuligheder m. m.

Alle lodsejere blev tilbudt erstatning efter gældende regler, mod at adgangsvejene blev tinglyst. Dette gik de fleste ind på, mens andre gerne ville give adgang, men ikke ønskede tinglysninger på ejendommen.

De anlæg, der i projektperioden er restaureret og gjort offentligt tilgængelige, er således udvalgt efter beliggenhed, lodsejerinteresse, bunkertype, adgangsmulighed og attraktion i almindelighed.

En af de fire frilagte kanonstandpladser ved Årøsumd Kystbatteri. I baggrunden ses Lille Bælt. Foto: Jesper Tofft.

*Ruiner af det sprængte Gammelskov-batteri. Metertykke jernarmerede betonnure er kastet rundt.
Foto: Jesper Tofft.*

25 tilgængelige anlæg

Beskæftigelsesprojektet har resulteret i, at 25 anlæg nu er frilagt og offentligt tilgængelige - se tabel og kort. Heraf var tre anlæg (nr. 3, 7 og 15 i tabellen) i forvejen tilgængelige.

En stor del af anlæggene består af flere »enkelbygninger« i form af forskellige typer af bunkers. F. eks. bestod de store kanonbatterier af en lang række bunkers og kanonstandpladser (også kaldet brisk) forbundet af løbegange og små jernbaner til transport af det tunge skyts. Kanonbatterierne havde ofte en længde på ca. 200 m.

Før dette arbejde blev påbegyndt, var stillingen i bogstaveligste forstand hængt, tilgroet eller nedgravet. Intet under, at dette ellers betydelige forsvarsværk blev glemt. Heri ligger utvivlsomt

også en grad af ønske om at glemme tyskertiden. Et eksempel: da styregruppen første gang besøgte det sted, hvor Hyrup-batteriet angiveligt skulle være, kunne vi intet se, og vi var i tvivl, om vi stod på rette sted. Først da sav og gravko tog fat og ryddede krattet, kom tre bunkers for dagens lys. En anden bunker (nr. 21 i tabellen) lå, før vi gik i gang, nede under en kornmark!

Mange bunkers har periodevis været benyttet som spejderhytte, kartoffelkælder, stald, hønsehus, affaldsdepot, legeplads, og kystbatteriet ved Årø Sund har sågar været brugt som is-kiosk.

De tilgængelige anlæg afspejler de forskellige typer af bunkers. De fleste består blot af en enkelt bygning, andre som nævnt af helt eller delvis sprængte større anlæg - kanonbatterierne.

Forrest i linien - vendt mod nord - lå observationsbunkerne og maskingevær-bunkerne - ofte kombineret med pig-trådsafspærringer. Kuriøst nok ses stadig pigtrådsrester i egebevoksningerne i Allerup Krat. Bagved lå mandskabsrummene med kroge i væggene til hængekøjer. Bagerst lå kanonbatterierne. Der var to typer, de små og de store - ikke forstået som udstrækning, men i form af kanonkraft og rækkevidde. Af disse er (se tabel) Arrild, Thorsbjerg og Gammelskov helt sprængte, mens Drengsted, Øster Gasse, Allerup Krat, Hyrup, Strandelhjørnskov og Skovby er delvis sprængte. Det eneste helt usprængte batteri er Andholm.

Besøg Sikringsstilling Nord

Det største udbytte af et besøg ved et eller flere anlæg i forsvarslinien fås ved at anskaffe sig amtets nye guidebog, skrevet af Hans Ole Matthiesen. Her findes alle relevante kort og henvisninger samt forklaringer og baggrundsstof.

Nogle få anlæg ligger direkte ved offentlig vej, men hyppigst skal man gå ind ad en trampet sti/trappe til selve anlægget. Ved indgangen til anlæggene er opstillet ca. 1 m høje pæle med henvisningsskilte - en stiliseret bunker (se foto). Ved fem af de vigtigste anlæg (kanonbatterierne Øster Gasse, Hyrup, Strandelhjørnskov, Andholm og Årø-sund) opsættes primo 1995 plancher i A3-format med illustrationer og forklarende tekst.

Ved næsten alle anlæg er der lavet stier og trapper for at hjælpe de besøgende på vej. Ved tre af kanonbatterierne, Arrild, Allerup Krat og Thorsbjerg, er der dog kun foretaget en ekstensiv pleje, og de henligger mere eller mindre i »naturlig tilstand«. Allerup Krat er med sin urskovsagtige bevoksning et særligt spændende sted at besøge. Her skal man have øjnene med sig, idet mange af de

sprængte anlæg er ganske overgroet af mos, bregner og vedbend. Et sted stikker der pludselig en række krogede jernstænger ud af jorden. Ved nærmere eftersyn viser det sig at være jernarmeringen fra en sprængt bunker.

Ved et besøg i vinterhalvåret bør man være iført gummistøvler, da der ofte står regnvand på gulvet i bunkerne. Selvom alle anlæg er kalket indvendig og således er søgt gjort lyse, er det en god idé at medbringe en lommelygte. Om vinteren ses også mange steder en masse overvintrende myg og sommerfugle, af og til også nogle flagermus i dvale. I givet fald: rør dem ikke!

Endelig skal nævnes, at vejene det sidste stykke ind til anlæggene ved Drengsted og Allerup Krat normalt er ufarbare for personbiler i vinterhalvåret, så man må indstille sig på en gåtur på henholdsvis ca. 1 og 2 km retur.

Den lokale interesse

Efter at Sønderjyllands Amt har færdiggjort projektet, er det aftalt med kommunerne, at de foretager den fremtidige pleje af anlæggene. Dvs. slåning af vegetation på stier, opsamling af nedfaldne grene og blade, fjernelse af affald m. m.

Styregruppen håber også, at man lokalt i f. eks. turistforeninger og lokalhistoriske foreninger vil interessere sig for disse historiske minder, som efter sigende skulle være enestående på europæisk plan. F. eks. ved at arrangere ekskursioner hertil, evt. ved at hjælpe med vedligeholdelse og generel formidling.

Litteratur:

Hansen, Mogens Scott: Sikringsstilling Nord - en tysk befæstningslinie i Sønderjylland. Skov- og Naturstyrelsen, Kbh. 1992.

Matthiesen, Hans Ole: Guide til Sikringsstilling Nord. Sønderjyllands Amt, 1995.

En sten til fire brødre.

Af E. BAUER

På mindehøjen over de faldne i første verdenskrig findes to sten med fire navne. E. Brauer fortæller om den familiemæssige baggrund for de fire brødre, der er mindet på den ene sten.

»Sten satte Broagerland, Sønner til Minde, faldne i Krigen 1914-18«.

Således lyder kunstmaler Johan Skovgaards indskrift på den granitblok, der står på toppen af Broager sogns mindehøj. Et minde, der med sine ni hviskende egetræer fremstår som et af de smukkeste og vemodigste i Sønderjylland. I omtalen af mindet fremhæves ofte, at der her findes to sten med hele fire navne. Således finder man mod syd i stenkran-

sen, der omgiver højen, en større sten med navnene på fire brødre: Lorenz, Andreas, Johannes og Henrik.

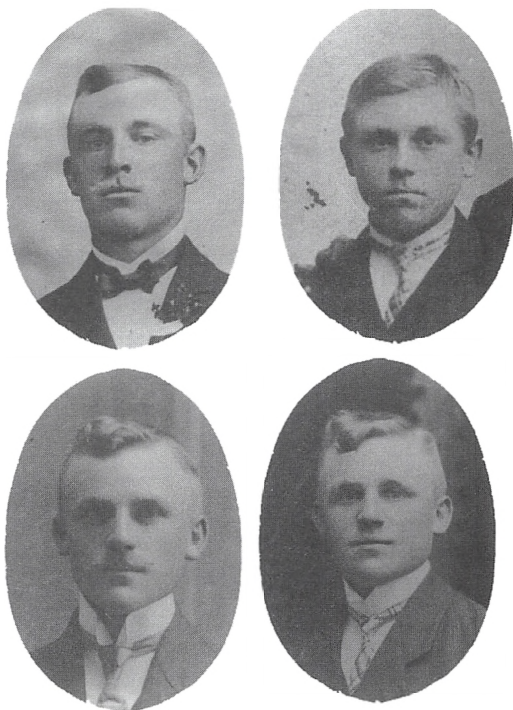
Intentionen med det følgende har været at bringe portrætter af de berørte og at tilføje den smule erindringsstof, der er bevaret.

Faderen, Jes Peter Hansen (f. d. 18.5 1854), giftede sig i 1874 i Kværs med Christine Ferdinand (f. d. 4.11 1851). De fik ikke færre end 12 børn, som for oversigtens skyld nævnes i kronologisk rækkefølge:

a) Hans Peter Hansen	f. d.	15.8.1874
b) Peter Christian		1.10.1876
c) Christine		2.10.1878

Mindehøjens indvielse den 19. november 1922. Som nr. 2 fra højre ses brødrenes yngste søster Anne. Foto: E. Bauer.

Øverst fra venstre Lorenz, Andreas, Johannes og Henrik. Foto: E. Bauer.

d) Sofie	26.10.1880
e) Marie Magdalene	27.10.1882
f) Andrea Laurette	3.3.1885
g) Lorenz Ferdinand	7.5.1886
h) Andrea Margretha	8.4.1888
i) Andreas	10.4.1890
j) Johannes	21.3.1892
k) Henrich Detlef	2.5.1894
l) Anne Margrethe	24.4.1896

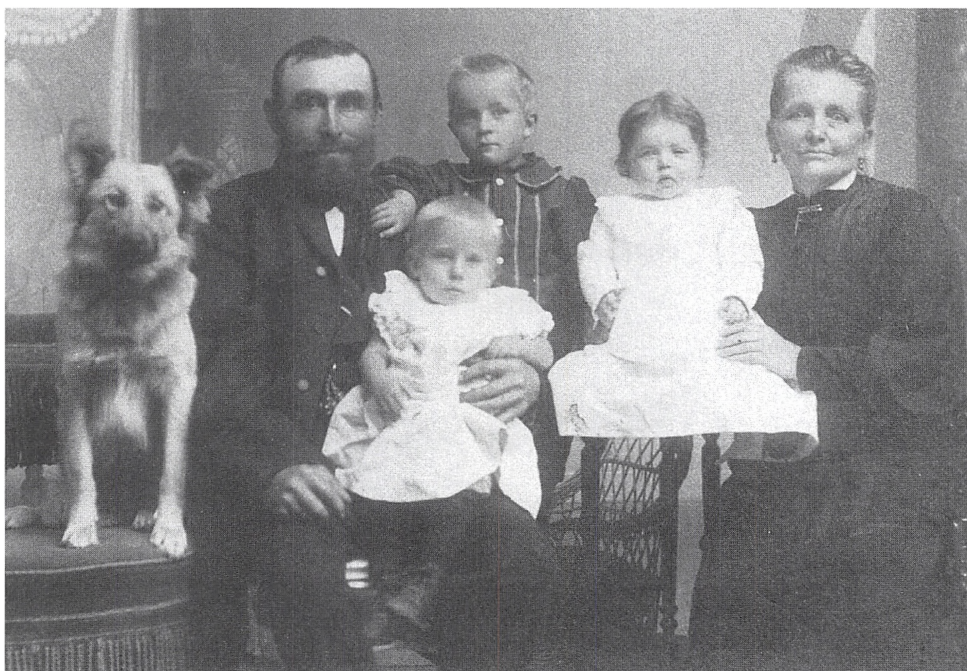
Navnet Andrea forekommer to gange (f) og (h), idet Andrea Laurette døde godt et år gammel.

De første år efter giftermålet boede familien forskellige steder på Broagerland og omegn, men på et tidspunkt købte faderen sammen med en af de ældste sønner et beskedent femfagshus, beliggende neden for gården Midtskovs jorder, helt ud til Flensborg Fjord.

Her ernærede Jes Peter Hansen sin store familie ved arbejde som klodsmager (træskomager), suppleret med fiskeri og teglværksarbejde. Endvidere tog ægteparret mod plejebørn, anvist af kommunen. I alt har en børneflokk på 32 således været under samme beskedne tag, begribeligvis ikke på samme tid.

Jes Peter Hansen havde et stærkt dansk sindelag, tildels affødt af, at han som dreng havde været med til at køre halm til de danske soldater i 1864. Han arbejdede på teglværkseggen og hængte Staunings portræt op på stuevæggen, da den tid kom. I sine sidste år kunne han tilbagevendende stå og skue over mod Angel, medens han med sin yngste svigersøn diskuterede, om Angel nu rettelig var tysk eller dansk land.

Som det umiddelbart kan forstås, var

Brødrenes forældre med 3 plejebørn: Christian Møller, Hans August og Minnetta samt hunden Chien.
Foto: E. Bauer.

1. Verdenskrig med tabet af fire sønner overmåde hård for familien, og til belysning af, hvorledes familien yderligere var involveret, skal søskenderækken kort gennemgås.

Den ældste af sønnerne, Hans Peter (a), deltog ikke i krigen. Han var svært syg og døde 53 år gammel. Peter Christian (b) blev derimod indkaldt til marinen og udsendt til tysk dominerede områder i Kina. Hans søn, Christian, nåede også at blive indkaldt, men begge overlevede.

Christine (c), den ældste af søstre, som forblev tro overfor familietraditionen ved at få 14 børn, blev gift i Højer med Martin Paulsen, som deltog i krigen og overlevede.

Sofie (d) blev gift med Peter Støtting (f.d. 20.4 1882). Han var udlært smed og deltog som sådan i krigen. I dens aller-

sidste dage blev han dræbt, da en granat slog ned i den smedje, hvori han arbejdede. Hans sten står også på mindehøjen.

Marie (e) blev gift i Aalborg og slap således for at sende sin mand til fronten. Lorenz (g), den ældste af de fire faldne brødre, fik med sin Marie fire børn, som han efterlod, da han faldt i Frankrig den 11. august 1918. Han var i sommeren 1915 indlagt på lazaret i Dortmund efter at være blevet såret i hovedet.

Andreas Hansen hed til forvirring den mand, som Andrea (h) blev gift med. Han slap heller ikke for indkaldelse. Det er indres, at han meget gerne berettede om sine krigsoplevelser, men desværre er indres det ikke, hvad han havde at fortælle.

Andreas (i) nåede også at blive gift men ikke at få børn. Han faldt i Vilna i

Rusland (nu Vilnius Litauen), og et foto af hans gravsted er bevaret. Johannes (j) nåede ikke at blive formælet med pigen Mimmi. Han faldt i Flandern den 6.6 1915. Der er bevaret et Gedenkblatt, et af den slags, som blev tilsendt familier, der havde bidraget til krigen med sønners liv.

Ud over dette blad er der blandt familiens fotos bevaret et simpelt postkort, hvor alle fire brøders dødsdatoer og regimenttilhørsforhold er påført. Kortet er blevet tolket som en første lakonisk opgørelse over familiens tab, men anden forklaring er vel mulig.

Den yngste af de fire brødre, Henrik (k), ugift, fandt sin død i Frankrig den 15. juli 1918, altså få måneder før krigens afslutning, som det var tilfældet med Lorenz.

Moderen modtog det sidste af de fire dødsbudskaber, medens hun gik i marken og hakkede roer. Hun var på det tidspunkt psykisk mærket af alle ulykkerne og sank besvimet om. Forståelig er mytedannelse og overtro i en sådan sammenhæng. Det blev således fortalt, at hver af brødrenes død var blevet varslet ved, at en hvid fugl havde pikket på en rude i deres hjem.

Den sidste i søskendeflokken, Anne (l), giftede sig den 10. maj 1914 med Nicolaj Peter Hansen (f. d. 2.6 1889).

Også han blev hurtigt indkaldt og sendt til fronten i Frankrig for kort tid efter at blive taget til fange og videre sendt til en fangelejr i Marokko. Efter krigens ophør nåede han hjem, og trods sygdom under det lange fangenskab har han med megen humor beskrevet sine oplevelser i DSK-årbogen 1955. Medens Annes far endnu levede, flyttede de ned i hendes barndomshjem og fik her ti børn.

Om de fire brøders liv og færden er der ikke bevaret så meget erindringsstof. Lorenz vides at have haft arbejde som teglværksmester og kusk på Gram-

gård. Som andre børn fra små kår kom de tidligt ud at tjene på omliggende gårde, især på Skeldemarkegnen. Kom de hjem en søndag, var det til fods frem og tilbage, og tillod tiden overnatning, blev der bredt halm ud på stuegulvet.

Initiativet til mindehøjen udgik fra menighedsrådet i Broager, og rådgivning blev givet af museumsinspektør J. Raben, Sønderborg, og senere også af kunstneren Johan Skovgaard, Jægerspris. Projektet blev energisk bakket op af sognets øvrige otte småbyer: Dynt, Skelde, Gammelgab, Mølmark, Iller, Egersund, Skodsbøl og Smøl. Gennem et halvt år blev der kørt jord og udvalgte sten fra området til højens opførelse. Desuden blev der en ved indsamling blandt private samlet ca. 5000 kr.

Da indsamleren for Illerområdet, Hans Petersen, nåede ned til brødrenes mor, måtte han love hende, at der blev sat en særlig smuk sten for hendes drenge. Da hun blev præsenteret for den færdige sten, var det en meget følelsesladet oplevelse, og hun takkede Hans Petersen for at have opfyldt sit løfte.

Den yngste søster, Anne (l), døde i Broager den 3. november 1975. I sin begravelsestale gav præsten et smukt stemningsbillede af livet i det lille hus ved fjorden og nævnte, at også sorgen var kendt der - med adresse til en svoger og til de fire brødre, hun havde mistet.

Kilder:

Broagerlands Lokalkarkiv.
D. S. K. Aarbog 1955.
Trap Danmark Aabenraa - Sønderborg
Amter

Tak til:

Christian Hansen, Sønderborg
Sofie Pallesen, Nordborg
Christine Jepsen, Broager
Christian Fægteborg, Østerholm

En dansk soldats dagbog fra 1920

Af VIGGO LARSEN

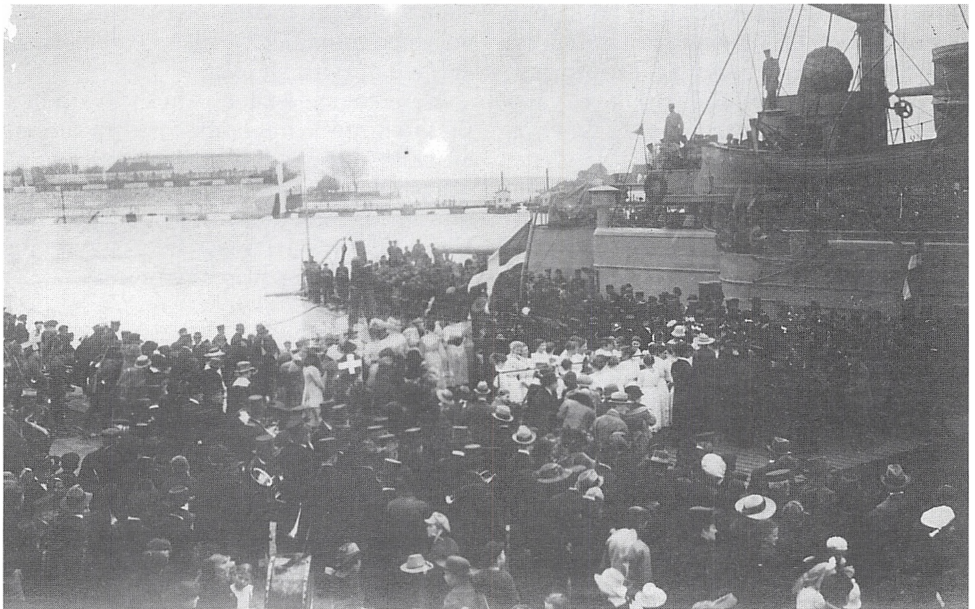
Den 5. maj 1920 gik menig Henrik Axel Faber fra borde i Sønderborg, som en af de første danske soldater i Sønderjylland. Viggo Larsen har læst hans dagbog fra de begivenhedsrige dage, da sønderjyderne fik det første synlige tegn på den forestående genforening.

»Udskipningen af mandskabet foregik gennem to rækker af hvidklædte unge damer, der pyntede os med blomster. Med blomster på bryst, hue og geværmundingen gik vi da gennem Store Raadhusgade, Perlegade, Skolegade (hvor vi aflagde honnør for den 94-årige slagtermester Reimers¹⁾ til marinestationen ... hundreder af dannebrogslag hilste os strålende imøde under marchen ...

(og vi blev mødt med) en hjertelighed og glæde, som vi kunne se var dybtfølt.«

Sådan oplevede den 26-årige Henrik Axel Faber som genindkaldt menig soldat til Sønderjydsk Kommando Sønderborg onsdag den 5. maj 1920, efter at udskipningen af de 600 danske soldater fra kystforsvarsskibet »Olfert Fischer« havde fundet sted. Nogle dage senere indførte han beskrivelsen af dagen i sin dagbog.

Tilsyneladende havde han fra starten ikke tænkt sig at nedskrive sine oplevelser. Hverken før eller senere ses han at have ført dagbog. Men de usædvanlige og store begivenheder, han i foråret 1920 ret uventet befandt sig midt i, har vel fået ham til at føre dagbog for at bevare

Krigsskibet Olfert Fischer ankommer den 5. maj 1920 til havnen i Sønderborg med de første danske soldater. Foto: Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

I tiden efter ankomsten marcherede de danske soldater rundt i landsdelen, hvor de blev mødt med begejstring af den danske befolkning. Her er soldaterne ankommet til Augustenborg slot. Foto: Museet på Sønderborg slot.

de umiddelbare indtryk. I hvert fald indkøbte han den 21. maj 1920 i Sønderborg et sort oktavhefte i stift bind, hvorefter han begyndte med at rekapitulere sine oplevelser fra de første uger i Sønderborg. Derefter indførte han fra pinsedag den 23. maj hver eller hveranden dag kortere eller længere notater i bogen. Desværre stopper indførslerne brat søndag den 13. juni med omtale af et besøg hos gårdejer Hans Nielsen i Sønderkøbel på Kegnæs. Her fik Henrik Faber og en kammerat både eftermiddagskaffe, aftensmad og en lang snak med familien om den overståede krig og om tyskerne. »En sjælden dejlig dag«, skrev han bagefter.

*

Henrik Axel Faber var københavner, født den 18. juli 1893 som søn af brygmester

Axel Jacob Faber og hustru Marie f. Larsen. Efter studentereksamen læste han statsvidenskab, og i 1914 blev han cand. phil. For at finansiere studiet - faderen var død i 1902 - fik han et studenterjob i Landbygningernes Brandforsikring. Han forblev i selskabet, og frem gennem årene avancerede han til regnskabschef, en stilling han beklædte i årene 1950-64. Samtidig var han gennem mange år en ivrig og engageret leder inden for Frivilligt Dreng-Forbund (FDF). Han døde den 6. februar 1978.

Den 3. maj 1920 mødte han på kaserne i Odense som menig nr. 50 af Sønderjydsk Kommando, I. Bataljons 4. kompagni. På baggrund af alder og uddannelse blev han straks beordret til at gøre kontortjeneste som bataljonsordonnans. Den 5. maj kl. 6 om morgenen var der

Et normalt soldaterliv var vanskeligt i de første majdage efter ankomsten til Sønderjylland. I Nordborg blev soldaterne som mange andre steder budt på frokost. I midten ses musikkorpsset klar til at spille. Foto: Museet på Sønderborg slot.

afgang med tog fra Odense til Assens, hvorfra transporten gik videre ad søvejen til Sønderborg. »På begge sider af det ganske smalle Alssund stod befolkningen overalt og vinkede til os. Dannebrog var hejst på næsten alle huse. Når der kippedes med flagene i land, besvarede vi det med kippen med orlogsflaget.«

Da man nærmede sig Sønderborg, var der »fyldt med mennesker, hvor vi kunne se. - Kl. 12 lagde vi til land. Alpejægerne præsenterede gevær, og flere musikkorps spillede. Først kom en lille flok hvidklædte småpiger ombord og uddelte blomster til os. Så gik en deputation af byens borgere oberst Moltke imøde på landgangsbroen, og de første velkomstaler blev holdt«, hvorefter udskibningen og marchen gennem den flagsmykkede by fandt sted.²⁾ »Man skulle have

forsvoret, at kun 44 % af byens befolkning den 10. februar dette år havde stemt dansk. Vi fik et ganske overvældende dansk indtryk af Sønderborg.« Så fulgte indrykningen på kasernen, og den mere dagligdags tjeneste kunne begynde.

Der var nu ikke megen hverdag over de danske soldaters tilværelse i de følgende uger, i hvert fald ikke sammenlignet med kasernelivet i København. Gang på gang gik marchturene ud i omegnen til forskellige landsbyer, hvor »vi gerne først bliver beværtede med masser af smørrebrød og kaffe. Derefter spiller musikken, og så giver soldaterne sig til at synge i reglen i to eller tre kor. Og det er en ren fornøjelse at høre denne sang og se soldaterne synge - kraftig god sang, vers efter vers, og soldaterne er i strålende humør. Vi sætter næsten sønderjy-

derne i skammekrogen. Når vi så har sunget - først og fremmest »Der er et yndigt land«, så »Jeg elsker de grønne lunde«, »Slumrer sødt i Slesvigs jord«, »Kongernes Konge«, »Hvor der er kønt ved Sjællands kyst«, »Jylland mellem tvende have«, »Det haver så nyligen regnet«, undertiden også »Kong Christian« - giver oberstløjtnanten ordre til, at der skal danses. Så går det overordentlig fornøjeligt til en times tid, idet soldaterne træder dansen med de sønderjyske piger eller i mangel heraf med hinanden«.

Lidt mere højtideligt foregik det den 12. maj, da Henrik Faber som bataljonsordonnans »fik ordre til at cycle ud med en stor pragtfuld krans til Dybbøl kirkegård. Kl. 12 samledes kompagnierne her, og jeg havde den ære at stå ved general Bülow's Grav, mens oberstløjtnanten talte«. Men bagefter gik det løs i præstegårdshaven »med masser af lækker smørrebrød og kaffe, hvad vi ikke nok som måtte værdsætte, når vi tænkte på knapheden på fødevarer. Der blev spillet og danset i haven«, og der sluttedes med, at soldaterne »smukt sang en hel del fædrelandssange«. Ifølge en mundtlig oplysning fra Henrik Faber havde officererne inden afrejsen fra den hjemlige kaserne under anvendelse af mange eder og forbandelser dagligt indøvet de mange fædrelandssange!

Men ellers er det påfaldende, at dagbogen ikke omtaler tjenesten iøvrigt. Det er fritimerne, det drejer sig om i notaterne. Det er her, at det usædvanlige skete sammenlignet med fritiden i København. Det er mødet med sønderjyderne og deres fortælling om forholdet mellem dansk og tysk og om den 1. verdenskrigs rædsler, der optager dagbogsskribenten.

*

Menig nr. 50, Henrik Faber, var student, og han blev henrykt, da en FDF-fører gav ham fri adgang til sin lejlighed i

Store Raadhusstræde, hvor han i fred og ro kunne læse. Han havde fra København medbragt såvel den liberale teolog F. C. Krarups »Livsforståelse« som Jerome K. Jeromes »Three men in a boat«, men megen tid til at læse blev der ikke. Søn- og helligdage og frieftermiddage og aftener blev brugt til at opleve Als og Sundeved.

Allerede søndag den 9. maj lånte han en cykel for at køre over Dybbøl banke til Bøffelkobbøl og videre til Broager, hvor han fik en snak med kromanden, der var tidligere Gemeindevorsteher. Kr. Himmelfartsdag den 13. maj tog han med toget til et kirkeligt møde i Mommark, »et overordentlig kønt sted«. Pinsedagene udnyttedes dels til en sejltur til Gråsten, hvor slottet og kirken blev beset sammen med et par kammerater og fire »unge gråstenerdamer«. Dels til en spadseretur til V. Sottrup, hvor han på vejen faldt i snak med en flok børn i krohaven i Ragebøl. Augustenborg blev besøgt til fods, ligeså Kegnæs efter en sejltur over Høruphav, mens halvøen Kær udforskedes på cykel. Her så han »for første gang en stor Hejrekoloni« men også mindesmærket for den tyske overgang over Alsund den 19. juni 1864: »Det er en kransekagebygning i lighed med Denkmalet på Dybbøl«.

Som det fremgår af ovenstående havde Henrik Faber let ved at komme i kontakt med mennesker. Gang på gang faldt han i snak med folk, oplevede sønderjydernes gæstfrihed og hørte om landsdelens historie 1864-1920. I Bøffelkobbøl skulle han selvfølgelig se krigergraven, som H. Drachmann havde digtet om i »De vog dem, vi grov dem en grav i vor have«: »Jeg var inde at se den. Nydeligt var den holdt. Familien i huset ved siden af stod i deres have. Jeg gik ind og hilste på dem. Der var en gammel veteran fra 1864 ... Husmanden gik ind og hentede sit nye Dannebrogssflag og hej-

ste det ... Hvor var familiens tre generationer dog inderlig glade over det danske flag.«

Også i V. Sottrup så han krigergrave. En forhenværende gårdejer Lorentzen tog ham med op på kirkegården, hvor en del faldne fra 18. april og 29. juni 1864 lå begravede. »Lorentzen var elleve år dengang og huskede ganske tydeligt, at 27 tyskere blev lagt i en grav i tre lag med fuld uniform. Ingen kister, men halm mellem ligene. Han huskede også tydeligt en dansk løjtnant, der blev begravet, (forøvrigt fra 3. regiment) og viste gravstenen. Jeg tilbragte aftenen hos ham og hans kone og gamle svigermøder (87 år) i deres hyggelige hjem, som han havde ladet bygge lige ved sin gamle gård »Kværngaard«, der nu tilhører hans datter. Vi fik en lang passiar om Sønderjylland før og nu ... Han gav mig et så levende indtryk af tyskernes forfølgelse og uretfærdighed mod de danske i de 56 år efter 1864, at jeg kom til at føle harme derved.«

✱

Fra sin tidligste ungdom var Henrik Faber interesseret i det kirkelige liv. I Mommark overværede han Kr. Himmelfartsdag et møde, hvor fire tysksindede ret pietistiske præster talte. Specielt den ene af præsterne gjorde et dårligt indtryk på ham. Præsten talte »en del om, at han risikerede præstegård m.m. ved at være kristen (tysk).« I øvrigt pointerede præsten, at det gjaldt om blot at have den rette tro, så kunne dansk eller tysk være ligegyldigt. To af de fire præster blev vurderet positivt i dagbogen. Den ene, fordi han prædikede roligt og jævnt, den anden, fordi »hele hans væsen udtrykte ægte kristen glæde.« Her er der altså ikke så meget tale om en vurdering ud fra nationale som ud fra kristelige præmisser.

Det samme skete ved mødet med en

malermester Leimand senior i Sønderborg, »et par stærkt troende indremissionske folk«, der ikke kunne skjule deres sympati for tyskerne. Efter deres opfattelse ville det fra 1920 blive »en trang tid for menigheden i Nordslesvig. De havde haft det så godt før krigen, men nu ventede de sig ikke meget af det danske styre«, dog lagde de alt i Guds hånd. Deres tro gjorde et stærkt indtryk på den unge soldat, og uden hensyntagen til deres nationale indstilling skrev han i dagbogen, at »jeg syntes særdeles god om hr. og fru Leimand. Om aftenen fulgte jeg med dem hen i Missionshuset, hvor en dansk missionær talte.«

Som nævnt var Henrik Faber i København stærkt engageret i FDF-arbejdet, og meget naturligt etablerede han hurtigt efter ankomsten kontakt til Sønderborg FDF. Den 7. maj »overværede jeg FDF-Sønderborgs Ambulanceeksamen. Det var ikke meget, drengene kunne, men de bestod alligevel alle.« I de følgende uger var han jævnligt sammen med de lokale ledere - og som tidligere nævnt var det en FDF-kredsfører, der stillede sin lejlighed til rådighed for ham til læsning. En aften overværede han orkestrets øvelser. Flere havde kun spillet et halvt års tid, og dirigenten, musikhandler Jørgensen »stillede store krav til dem. Den mindste uregelmæssighed i takten f. eks. blev straks påtalt. Han har iøvrigt udmærket tag på at omgås drenge.« Søndag den 6. juni måtte Henrik Faber selv i ilden, idet han holdt foredrag om delingsarbejdet ved et ledermøde på missionshotellet »Strand«.

Sit civile arbejde i Landbygningernes Brandforsikring benyttede Henrik Faber også til at få forbindelse med folk. På sin spadseretur til V. Sottrup 2. pinsedag besøgte han Chr. Hanssen, Nørremølle, »en broder til ministeren³⁾ og branddirektør i Landbygningernes Brandforsikring. Jeg blev meget venligt modtaget af

Soldater på feltfod i maj 1920. Foto: Museet på Sønderborg slot.

ham og hans kone, og jeg blev opfordret til at komme tit ud til dem; »vi er jo halvvejs i familie (som brandforsikringsfolk)«, sagde han. »Et par gange i de følgende uger gjorde han da også brug af invitationen.

Kromanden i Broager, som han kom i snak med på sin cykeltur søndag den 9. maj, viste sig at være blevet udpeget til »Sognevurderingsformand« i Brandforsikringen, og »det interesserede ham stærkt, at jeg var fra Stormgade 10. 4). Jeg lovede at komme ud til ham igen og diskutere tarifen.« Det ses nu ikke at være sket og der var formodentlig grænser for, hvor meget fritiden skulle anvendes til arbejdsdrøftelser!

✱

Det var ikke en helt almindelig menig soldat, der som bataljonsordonans gik i land i Sønderborg den 5. maj 1920. Ifølge hans mundtlige beretning ankom han med det danske splitflag i tornysteret, som skulle hejses på kasernen efter ankomsten. Hans baggrund, hans interesser og hans evner til at omgås og snakke med folk bevirkede, at hans udbytte af opholdet i det sønderjyske må siges at have været optimalt.

Den nationale holdning, danskheden, blev nærværende for ham straks efter, at han steg i land og blev underbygget i de følgende uger ved mødet med unge, og gamle sønderjyder og det historiske land-

skab, vant som han var til et aktivt friluftsliv. Men også tysksindede fik han kontakt med, specielt når der var tale om kristne af karat. Samtidig formåede han at hjælpe og råde lederne i det nyoprettede FDF i Sønderborg og at etablere forbindelse med lokale repræsentanter for sin københavnske arbejdsplads. Rutinearbejdet på bataljonskontoret beslaglagde i hvert fald ikke meget af hans opmærksomhed. Man forstår egentlig godt på baggrund af den fyldige udnyttelse af fritiden, at det kom til at knibe med tid til at fortsætte med at skrive dagbog, selvom vi godt ville have hørt om hans indtryk af den store Dybbølfest den 11. juli 1920.

Noter

1. J. P. Reimers (1826-1922) var født på Als. Deltog i krigen 1848- 50. Fra 1852 slagtermester i Sønderborg og kreaturhandler, hvorved han fik et indgående kendskab til den nordslesvigske bondestand. 1888-1907 formand for Vælgerforeningen.

2. Otto Moltke (1868-1922). Officer. 1920 chef for Sønderjydsk Kommando. 1921 chef for Hærens officersskole.

3. H. P. Hanssen (Nørremølle) (1862- 1936). 30.6.1919 - 29.3.1920 minister for sønderjydske anliggender (u.P.) i regeringen Zahle (RV).

4. Den almindelige Brandforsikring for Landbygninger, der var oprettet i 1792, havde sit hovedsæde i Det Holsteinske Palæ, Stormgade 10, København.

Visby forsamlingshus

Af K. SCHMIDT NIELSEN

I den store strøm af jubilæer har Visby forsamlingshus netop fejret sit 100 års jubilæum. K. Schmidt Nielsen fortæller om oprettelsen og forsamlingshusets mange aktiviteter.

Til den lange række af jubilæer, der fejres i år, hører også markeringen af, at Visby Forsamlingshus i år har bestået i 100 år. Det blev oprettet som nr. tre i den lange række af danske forsamlingshuse, der skød op overalt i Nordslesvig omkring århundredskiftet. Det første blev bygget i Skrave i 1892. Øster Lindet byggede sit i 1894, samme år som man i Visby købte det tidligere tinghus for at indrette det til dansk forsamlingshus.

Visby forsamlingshus blev oprindeligt opført i 1850-51 som retsbygning og hjemsted for herredstinget, da tingstedet for de kongerigske enklaver flyttedes til Visby, og herredsfogeden fik sæde her. Huset var i stueetagen indrettet med arrestforvarerbolig og fire fangeceller. På første sal var retssalen, to kontorer og yderligere fire fangeceller. I anledning af denne flytning af rettens sæde fra Bredebro til Visby måtte der anlægges en helt ny og bedre vej fra Borg over de sumpede enge ved Mollerup til Visby, så folk kunne komme nogenlunde uhindret til rettens sæde.

Herredsfogeden boede ikke selv i tinghuset, men på en gård i Visby. Den sid-

Visby brugsforening på billedet fungerede i en periode som forsamlingshus. Foto: Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

ste herredsfoged i byen, den meget afholdte Ernst Sarauw, byggede sig et stort stateligt hus lige nord for Visby. Her blev han boende også efter Nordslesvigs afståelse til Prøjsen i 1864. Han var en af de få embedsmænd, der ikke forlod landsdelen for at rejste nordpå til Danmark efter krigen. Han mente, at han bedst tjente sønderjyderne ved at blive på sin post for at lempe deres kår, så godt han kunne. Det var en indstilling, som gjorde ham meget populær blandt befolkningen. Da prøjserne i 1879 ændrede inddelingen af retskredsene og flyttede den nye amtsret til Løgumkloster, måtte Sarauw give op. Han solgte sin smukke ejendom i Visby og flyttede til Løgumkloster. Hans tidligere hus i Visby var i nogle år herefter hjemsted for frøken Lindbergs skole for unge piger. Da myndighederne i 1884 lukkede skolen og udviste frøken Lindberg, endte det desværre med, at den statelige ejendom blev brækket ned og jævnet med jorden, så man i dag end ikke kan ane, hvor den har ligget.

Ved ændringen af retskredsene i 1879 blev også tinghuset i Visby overflødigt. Det stod tomt i en årrække, indtil det blev købt af lægen, doktor Krüger fra Skærbæk, der for øvrigt var en bror til den bekendte forkæmper for danskheden, Hans Andersen Krüger, fra Bevtoft. Krüger boede nu i huset og drev sin lægepraksis herfra indtil sin død i 1889. Derefter blev hans enke boende i huset. Det havde ganske vist været på tale, at frk. Lindberg skulle flytte ind med sin skole; men af en eller anden grund blev det ikke til noget.

Der var på den tid grøde i det danske arbejde i Visby, inspireret af de to brødre Knudsen, sønner af den gamle K. L. Knudsen, der i 1851 købte Trøjborg. Nu boede den ene på Trøjborg og den anden på Visby Hedegård, som var en del af Trøjborg gods. Deres fætter var den

energiske og initiativrige Frederik Høyberg på Nørmark. Han havde i en længere periode opholdt sig i Danmark og der lært alt det nye inden for landbruget. Da han kom tilbage til Visby, optrådte han næsten som en en-mands landbrugsskole. Han videregav alt det, han havde fået med hjem fra Danmark. Dermed var hans virkestrang ikke udtømt. I 1870 fik han i Visby startet den første brugsforening i Nordslesvig efter mønster fra pastor Sonnes brugsforening i Thisted. Da brugsforeningen fik sit eget hus i 1873, sørgede han tillige for, at der blev indrettet et lokale i huset, hvor man kunne holde møder. I flere år havde man holdt møder i en lille privat stue i Visby, men den var nu blevet for lille. Derfor byggede man et mødelokale eller en forsamlingsaal i den nye brugsforening. Her udfoldede sig i de følgende år et ganske rigt mødeliv med foredragsholdere bl.a. fra Danmark, indtil de prøjsiske myndigheder satte en stopper for det ved at forbyde talerne indrejse fra Danmark. Da Brugsforeningen samtidig inddrog salen som følge af den stadig voksende handel, stod man igen uden et sted at samles til møder med sang og foredrag på dansk. Man kan altså konstatere, at der allerede i 1870'erne har været en slags forsamlingshus i Visby med ganske livlig virksomhed!

Pludselig øjnedes Høyberg en chance. Han fik ad omveje at vide, at enkefru Krüger ville sælge det store tinghus. Ved en lynhurtig indsats og ved hjælp af brødrene Knudsen og en række gode danske mænd fra Visby, Gærup og Daler lykkedes det for Høyberg at skrabe 5.000 mark sammen, så man kunne købe tinghuset, før andre (tyskerne) kom dem i forkøbet. Beslutningen blev ifølge Høyberg taget ved et møde på Nørmark den 8. juli 1894, og allerede dagen efter afsluttede han handlen med fru Krüger. Man må vist sige, at han gjorde en gan-

ske god handel den dag. Huset var 45 år gammelt og havde i sin tid kostet 30.000 mark at bygge, men blev nu købt for 5.000 mark!

Allerede den 6. november samledes de mennesker, der havde garanteret for købesummen, til et møde i den gamle tingsal i det nyerhvervede hus. Her drøftede man husets fremtidige brug, istandsættelse, køb af inventar og lignende. Dette forberedende arbejde tog resten af året, og i 1895 kunne man endelig tage huset i brug som »Visby - Daler Forsamlingshus«. Det blev snart rammen om en livlig aktivitet på det nationale og kulturelle område.

Det varede ikke længe, før behovet for en gymnastiksal i forbindelse med huset viste sig. I 1901 blev salen bygget, så man kunne samle de unge til både gymnastik og folkedans samt afholde større møder og forsamlinger. I de år, hvor forsamlingshuset i Visby tiltrak folk fra området helt over til Rørkær, blev det et åndeligt og nationalt kraftcenter i det vestlige Nordslesvig.

Den 10. marts 1910 dannede man et egentligt andelsselskab med 20 andelshavere, ti fra Daler og ti fra Visby sogn. Grundkapitalen på 20.000 mark blev indbetalt, og de 20 andelshavere hæftede hver for 1.000 mark. At huset allerede dengang blev flittigt brugt ses af følgende opgørelse, der stammer fra selskabets første generalforsamling i 1911. Her hedder det:

»Af større møder er afholdt:

13 almindelige foredragsmøder

1 menighedsmøde

1 ungdomsmøde

1 landbrugsmøde

1 valgmode

1 høstfest

1 gymnastikopvisning

3 diletantforestillinger

og herud over 18 mindre møder, mest læsemøder og mindre afholdsmøder.«

I forbindelse med foredragsmøderne blev der udbetalt 285,70 mark til 15 foredragsholdere og 74 mark til musikken ved tre baller, så det var ikke de store honorarer, det drejede sig om.

På sine ældre dage flyttede Høyberg og hans hustru ind i lejligheden i forsamlingshuset. I anledning af deres sølvbryllup i 1906 lod de den tidligere tingsal på 1. sal indrette til frimenighedskirke. Inventaret til kirkesalen var gaver fra nær og fjern, der var skænket af venner og nationale kredse i Danmark. Kirkesalen blev ved en gudstjeneste i 1907 indviet af pastor Poulsen fra Bovlund i 1907, og fremover blev menigheden betjent af frimenighedspræst pastor Jørgensen fra Skærbæk. Frimenigheden eksisterede til et par år efter Genforeningen i 1920 og talte ca. 40 familier, der her samledes til dansk gudstjeneste med danske salmer og dansk forkyndelse af evangeliet.

Under hele verdenskrigen blev salen efter myndighedernes påbud lukket, og møder forbudt, men så snart krigen var slut, tog man atter salen i brug. Den 10. februar 1920 var den rammen om selve afstemningen. Hele forsamlingshuset og salen i særdeleshed var i dagens anledning pyntet med billeder og flag, plakater og indskrifter. Der var en feststemning, som nok er svær at forstå for andre end dem, der har oplevet den og tiden, der var gået forud. Visbys tidligere sognerådsformand Thomas Hansen fortæller sådan om dagen:

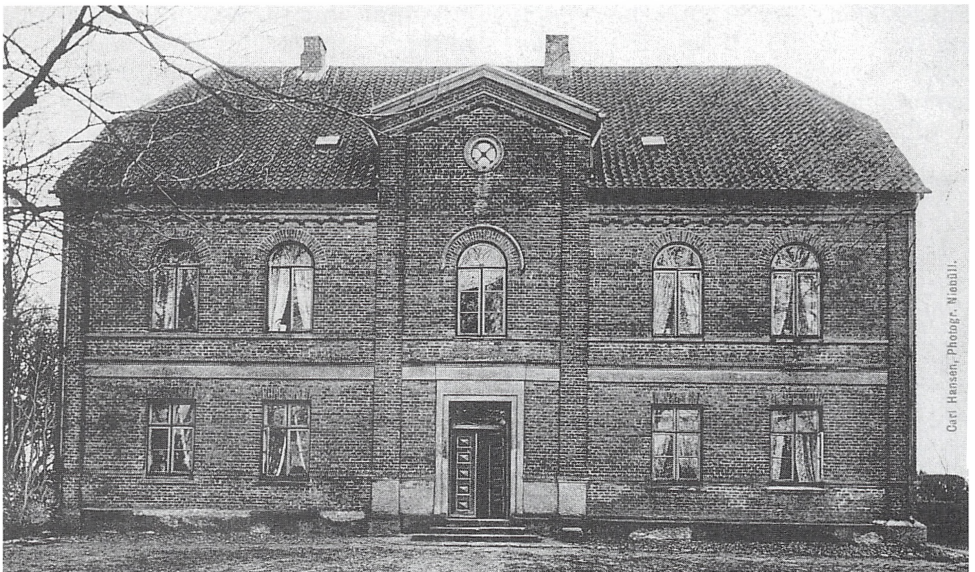
»Kl. 8 præcis hejstes flagene overalt. Fra kl. 8 til 9 kimes festens ind med kirkeklokken. Kl. 9 samledes børnene ved skolen og hejste flaget der. Hvem, der nogenlunde kunne være hjemmefra, mødte fra morgenstunden og blev dagen over i forsamlingshuset... Blev man sulten, spiste man lidt, og dagen gik som en drøm. Heller ikke da det blev aften, og afstemningen var slut, kunne man

bekvemme sig til at gå hjem. Man blev sammen til midnat, sang og holdt småtaler og jublede, hver gang der kom meddelelser om afstemningsresultater fra andre sogne i landsdelen. Alle følte sig som hørende til een familiekreds.«

Efter Genforeningen fortsatte brugen af huset til mange formål. Det var i de følgende år hjemsted for sparekassen og sognerådslokaler. I en periode, indtil den nye skole stod færdig i 1959, var der klasselokale i den tidligere tingsal, ligesom salen blev brugt som skolens gymnastiksal. Efterhånden er alle disse ting afviklet og flyttet andre steder hen, uden at forsamlingshuset derved er kommet til at stå øde og ubenyttet. Samarbejdet med Daler om forsamlingshuset ophørte omkring 1929, da medlemmerne fra Daler, Østerby og Gærup ønskede at udtræde af selskabet, hvorefter dets navn ændredes til »Visby Forsamlingshus«. Det er ro og sammenhæng, der har præget selskabets virke. Siden Genforeningen har der kun været, siger og skriver,

tre formænd i de 75 år, nemlig fhv. sognerådsformand Alfred Christensen, fhv. gårdejer Jens Friis Styrk og så den nuværende formand tømremester Arne Christensen. Det er vist noget af en rekord!

Der er dog stadig liv og aktivitet i den gamle bygning, selv om anvendelsen naturligvis har ændret sig i takt med ændringerne i samfundet og brugernes behov. Ønskerne og kravene til bygningen, og hvad der foregår, er forandrede, men huset er dog stadig det naturlige samlingssted for hele sognet, som det har været i 100 år og forhåbentlig vil vedblive med at være i tiden fremover. Efter forbedringer og moderniseringer af de smukke gamle lokaler fremtræder Visby forsamlingshus i dag som en lys og venlig ramme om de mange forskellige møder og private fester, der holdes her. Her får man af husets mangeårige bestyrer fru Rita Jensen en betjening, der er kendt og berømmet langt ud over sognets grænser.

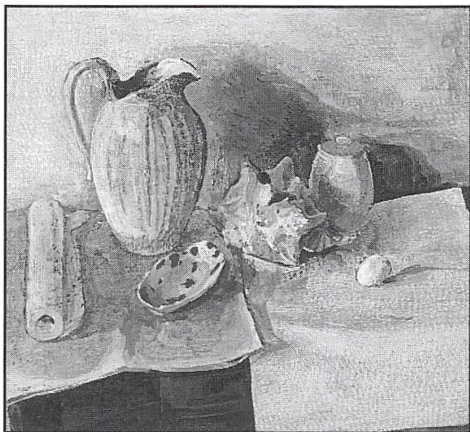
Visby forsamlingshus oprindeligt opført som tinghus for herredsfogden i 1850/51. Foto: Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

Det sker – på nordslesvigske museer

Påskeudstilling på Sønderborg Slot Willi Birckner 1941-1994

I forbindelse med påskens kunstudstilling vil der være en mindeophængning af Sønderborg-maleren Willi Birckner, der døde i 1994. Efter endt skolegang i Sønderborg blev han uddannet på Kunstakademiet som elev af Hjorth Nielsen. Efter nogle studieår i udlandet slog han sig ned i fødebyen og deltog i udstillinger både i København og i grænselandet. Han var medlem af Corner fra 1973 og af Grænselandsudstillingen fra 1977. Maleriet faldt ham ikke let, men det var alligevel en betydelig produktion, som han kunne forevise ved en retrospektiv udstilling i 1992.

Selvom Willi Birckner undertiden har inddraget sønderjyske lokaliteter og folkeskikke, f. eks. skildret ringrideroptog og scener fra Misses kro i Sønderborg, er det på ingen måde traditionelt hjemstavnsmaleri, som han har udført. Et tilbagevendende tema i hans værker

er det danske landskab, især det sønderjyske, som han har skildret i en let naturalistisk stil med klare farver og en fin sans for det koloristiske.

4. maj i Frøslevlejren og Sønderborg Slot

50-året for Danmarks befrielse markeres flere steder i landsdelen. På Haderslev Kaserne afholdes den traditionsrige lysfest, og på Vestkysten vil man kunne opleve den omdebatterede laserstråle. Herunder vil der på to af de sønderjyske museer være særlige arrangementer:

Frøslevlejren

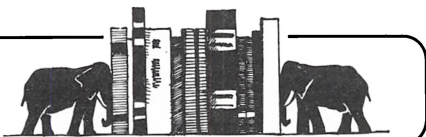
4. maj kl. 10-12: Markeres befrielsen ved en sammenkomst med taler af statsministeren, ambassadør K. E. Thygesen, Bonn, amtsborgmester Kresten Philipson og oberst K. E. Nørgaard. Den sidstnævnte fortæller om, hvordan han som fange oplevede frihedsbudskabet.

4. maj kl. 20: Indbyder Frøslevlejrens Venner til et arrangement med talere og sange, og frihedsbudskabet kan høres over højtalere.

Museet på Sønderborg Slot

4. maj: Det nystiftede »Sønderjysk Pige-kor« har premiere i Riddersalen med et program med danske sange, både ældre og nye. Der er vekslende korsang og fællessang. Indledende tale ved museumsinspektør Inge Adriansen. Højskolelærer Kaj Smedemark vil forbinde aftenens sange. I anledning af befrielsen er der lys i vinduerne.

8. april: **Højer Mølle- og Marskmuseum**
Museet genåbner med udstillingen »Lægemedler fra dyreverdenen«.
- Indtil 14. maj: **Sønderjyllands Kunstmuseum**
Kehnet Nielsen. Maleriudstilling med en af »de unge vilde« fra 1980-erne.
- Indtil 28. maj: **Aabenraa Museum**
Skoleskibet der forsvandt. Omkring »København«s forlis i julen 1928.
22. - 23 april **Jakob Michelsens gård**
kl. 14-17: Hørren - fra mark til linnedskab. Der er også baigning i den store stenovn.
- Indtil 30. april: **Haderslev Museum**
Circa Kunstnergruppe. Arrangeret af Haderslev Kunstforening.
9. april - 7. maj: **Midtsønderjyllands Museum**
Udstilling af Ribe Kunstforenings medlemmer. I den faste udstilling kan ses en nyopstilling af hvalen, der blev bjærget med helikopter i lergraven i 1981.
27. april kl. 19: **Arbejdet i Gram Teglværks lergrav er i gang.** Vi arrangerer en tur til lergraven for at se, hvordan projektet skrider frem. Medbring venligst gummistøvler. Turen slutter ved »Jagthyttens«, hvor der vil være mulighed for at drikke den medbragte kaffe.
- Indtil 31. maj: **Hjemmeværnsmuseet, Frøslevlejren**
Jubilæumsudstilling - Luftmeldekorpset 60 år og Flyvestationskorpset 40 år.
- Indtil 23. april: **Museet på Sønderborg Slot**
Påskeudstilling. Mindeudstilling for maleren Willi Birckner, Sønderborg. Desuden værker af Ole Prip Hansen, Jens Peter Kellermann, Bjarne Esbensen, Mette Birckner.
- Indtil 28. maj: **Nydambåden.** Udstilling i samarbejde med Vikingskibshallen og Schleswig-Holsteinisches Landesmuseum på Gottorp.
- 8.-30 april: **Cathrinesminde Teglværksmuseum**
Kunststudstilling med danske og tyske kunstnere, arrangeret af Broagerlands Kunstforening.

Guide til Sikringsstilling Nord

Hans Ole Matthesen: Guide til Sikringsstilling Nord. Sønderjyllands Amt, 1995. 52 s. rigt ill. Pris: 48 kr.

Sønderjyllands Amt fortjener den største anerkendelse for udgivelsen af »Guide til Sikringsstilling Nord«. Herved formidles nu resultaterne af ingeniør M. Scott Hansens årelange forskning i og undersøgelse af Sicherungsstellung Nord (fra 1916-18) til en større kreds af historisk interesserede.

Guiden fremstår i en gedigen udførelse og i et format, der indbyder til, at man tager skriftet i lommen med henblik på studium af og fordybelse i fæstningslinjens mange - endnu synlige - elementer. Den valgte skrifttype er meget læsevenlig, og guiden bringer et væld af fotos og fremragende kortudsnit. Sidstnævnte består af en serie oversigtskort med tilhørende detailkort, der viser de enkelte anlægs beliggenhed i terrænet.

Guidens forfatter er Hans Ole Matthesen (HOM), der af uddannelse er middelalderarkæolog og har virket som naturvejleder i amtet.

Hans Ole Matthesen indleder med et meget nyttigt summarisk tilbageblik på Sønderjyllands rolle som indfaldsport til Jylland fra de ældste tider. Herunder omtales bl. a. Olgærdiget og Dannevirke. Herved skabes en naturlig overgang til en beskrivelse af årsagerne til og fremgangsmåden ved opførelse af en tysk befæstningslinje tværs over Sønderjylland under den Første Verdenskrig.

Guidens afsnit er overskueligt disponeret og støttes - som nævnt - af et stort antal skarpe s/h fotos fra byggeperioden. Dog savnes afbildning af, hvordan de endnu eksisterende anlæg ser ud i dag. Et par snittegninger af de forskellige bunkertyper ville også have været nyttige for de besøgende.

Forfatteren gør sig tydeligvis megen umage for at undgå at belejre læseren med militærtækniske fagudtryk. Vi får dog ikke mindre end tre - ikke helt enslydende - definitio-

ner på en menig pionérsoldat. For god ordens skyld bringes sidst i guiden en - beundringsværdig kort - ordforklaring. Den rummer seks fagudtryk, hvoraf HOM fuldstændigt har misforstået betydningen af de to. Nemlig »kardæsk-kanonprojektil« og »Shrapnel«. Disse udtryk er ellers godt (og korrekt) forklaret i Salmonsens Leksikon fra årene 1915-18. Slå op under kartæske!

Ellers leder HOM stedkendt og kyndigt de besøgende rundt i terrænet til de endnu eksisterende bunkers, broer, skyttegrave, rester af pigtrådshegn etc. Til beskrivelse af de enkelte fæstningselementer knyttes ofte små anekdoter, der giver gode tidsbilleder.

Udover anlæggene i selve Sikringsstillingen bringes tillige en kort redegørelse for værker ved Årøsund, zeppelinerhangarerne ved Tønder og torpedostationen ved Høruphav.

Spørgsmålet: »Hvor må jeg gå?« besvares meget kompetent af HOM, der slutter sin fiske guide med en litteraturliste. Guiden vil være uundværlig for enhver besøgende i Sikringsstillingen.

Ole Andersen

Det sønderjyske landbrugs historie 1830-1993

Hans Schultz Hansen: Det sønderjyske landbrugs historie. Historisk Samfund for Sønderjylland og Fælleslandboforeningen for Nordlesvig, Aabenraa 1994. 446 sider, ill. Pris: 275 kr. i boghandel, 185 kr. (ekskl. porto og ekspedition) for medlemmer.

I 1988 udkom firbindsværket »Det danske Landbrugs historie« i anledning af stavnsbåndsjubilæet, men bogen medtog ikke den sønderjyske landsdel. Det er der imidlertid nu rådet bod på med udgivelsen af det første af tre planlagte bind om det sønderjyske landbrugs historie - fra oldtiden til i dag.

Bogen er skrevet af arkivar Hans Schultz Hansen, Landsarkivet i Aabenraa, og omhandler perioden 1830-1993. Det er et stort

og grundigt værk i en flot indbinding. Kulturhistorisk spænder det bredt, med hovedvægten lagt på landbruget og dets udvikling. Her medtages for første gang hele landsdelen Slesvig. Fremhæves skal også, at værket begynder med det mest nutidige - »mands minde« - og det i en tid, hvor landbrugserhvervet generelt er indskrænket betydeligt. Sønderjyske landbrugere - tidligere som nuværende - kan med bogen se tilbage på en historisk periode, som de har oplevet og er en del af.

Efter en kort indledning følger fem kronologiske hovedafsnit, hver med en række temaer om vigtige aspekter i landbruget, landbokulturen og -samfundets udvikling samt de nationale bevægelser nord og syd for den nuværende grænse.

En gennemgående faktor til forståelse af mange forhold i den slesvigske landsdel er de markante forskelle mellem de vestlige marskegne, midtlandet med de store hedeområder og østkystens morænelandskab.

De to første hovedafsnit om »Velstand og bondestand« samt »Det intensive landbrugs gennembrud« behandler tiden til første verdenskrig. Vi får indblik i »Den velstående sønderjyske bondestand« - eller gårdmandstanden. Dens økonomiske fremgang forplantede sig til landbosamfundets håndværkere og handlende, hvor en øget arbejdsdeling bevirkede, at flere på landet efterhånden kunne ernære sig uden for landbruget. Det skete på et tidspunkt, hvor landsdelens godssystem var under afvikling, hvor »bondepolitikere« tonede frem, de nationale bevægelser og de første landboforeninger dannedes.

Det klassiske holstenske koppelbrug var på den tid fremherskende, og på Slesvigs rige græsningsarealer dominerede kvægavlen modsat kornavl i kongeriget. Af ca. 34.000 landbrugsejendomme var de 38 % gårde, mens de resterende 62 % omfattede huse med og uden jord - landbrugets underklasse, husmænd eller kådnere, inderster og landarbejdere.

Husdyrbrugets intensivering og organisering, omlægning til veksellbrug med nye foderafgrøder, mergling og indførelse af kunstgødning bevirkede stigende udbytte i afgrøder, mælk og øget besætning. Med land-

boforeningerne som vigtigt mellemed fulgte frem til 1914 en storhedstid for den slesvigske gårdmandsklasse. Tillige fandtes en langt større husmands- og landarbejderklasse. Den blev præget af stor udvandring, som delvis modvirkede en stigning i det jordløse proletariat.

Afsnittet »Krige og kriser 1914- ca. 1950« behandler de vanskelige kår for landbruget under den første verdenskrig, 1920'ernes kriser og tidens bondebevægelser, genopbygningen af det sønderjyske landbrug og dets tilpasning til kongeriget efter genforeningen. Husmandsforeninger og udstykninger førte til oprettelse af de mange statshusmandskolonier og -brug - et nyt indslag i kulturlandskabet og banebrydende for landsdelens husmandsliv.

I »Det moderne landbrug - maskiner og mennesker ca. 1950-1993« skildres landbrugets omfattende mekanisering og afvandring. Senere kom brugssammenlægning og -nedlægning samt øget produktivitet og specialisering med skærpede produktionsvilkår i et landbosamfund under opbrud.

Afsluttende gives et rids af sydslesvigske landbrug efter Genforeningen og en kort sammenfatning.

Bogen er rigt illustreret med mange interessante billeder, let tilgængelige tabeller, kort og grafer, som understøtter teksten. Den er forsynet med oversigt over forskning og kildeproblemer, kildehenvisninger, litteratur samt et register.

Selv om bogen spænder over hele landbosamfundets »sociale landskab«, belyses landbruget dog udpræget ud fra gårdmandsklassen og det større landbrug. Fremhæves bør imidlertid forfatterens store overblik, hans dybe indsigt i og analyse af et omfattende stofområde. Forfatterens solide arbejde er banebrydende. Det vil i årene fremover stå som en milepæl i det sønderjyske landbrugs og -landbosamfunds historie.

Gummar Solvang

Næste nummer udkommer i
begyndelsen af maj.

Forsvarsanlæg i 2000 år

Bagsiden
om
forsiden

Sønderjylland rummer en række usædvanlige forsvarsanlæg, og set i lyset af landsdelens placering forekommer det tilmed ganske naturligt: Den, der beherskede Jylland på det smalleste sted, kunne bestemme hvem, der skulle forbi.

Både *Olgerdiget*, der går fra Urnehoved til Gårdeby ved Tinglev, og *Vendersvold*, der ligger lige nord for Rødekro, hører til de ældste lange voldanlæg i landet. Begge er dateret til perioden omkring 200 e.Kr.

Der er stadig en del mystik i *Vendersvold*, idet man ikke med sikkerhed ved, hvorfra fjenden kom: Fra nord eller fra syd. At de kilometerlange volde har oprindelse i en periode med forskellige stridigheder, der langsomt førte til dannelsen af et egentligt dansk kongedømme, er dog sikkert. Beregninger har vist, at bygherren har brugt 90.000 egestammer til palisaden, et indgreb, der alene har betydet fældning af mindst 100 hektar egeskov.

Dannevirke, der i mange år blev anset for at være bygget omkring 737, men som for nylig er dateret endnu ældre, var ifølge overleveringen forsynet med en port. Med den kunne jyderne selv bestemme, hvem de ville lukke ind i landsdelen. Kong Valdemar den Store fik i 1182 en blyplade med sig i graven, en plade der berømmede kongens anvendelse af teglsten i byggeriet af *Dannevirke*.

Bygningshistorien rummer endnu mange spørgsmål, og omfattende arkæologiske gravninger venter forude.

Skanserne ved *Dybbøl* lå i februar 1864 halvfærdige hen, og efter slaget begyndte preusserne den 18. april samme år at sløjfe, hvad der var tilbage. De nuværende skanser, som der er knyttet en enorm na-

tionalitetsfølelse til, er rent faktisk tyske skanser, opført fra maj 1864 og frem til 1880'erne som en del af *Festung Sonderburg-Dyppel*.

Sikringstilling Nord var med sine ialt 900 betonbunkere det mest omfattende byggeri i nyere tid. Fra 1916-18 arbejdede flere tusinde mennesker på anlægget.

Atlantvolden, bygget i perioden 1940-45, har sine mest markante anlæg på Rømø, hvor et udbygget netværk af radar- og antennestationer bl. a. styrede bombningerne af London med V1- og V2-bomber.

De mest ukendte af de mange forsvarsanlæg, der i næsten 2000 år har præget det sønderjyske landskab, er også de yngste. Hen mod slutningen af 2. Verdenskrig anlagde den tyske hærledelse i Danmark tre spærringer for tanks på tværs af Jylland. En langstrakt grav på tre meters dybde og seks meters bredde skulle bremse de fremrykkende tanks.

Den nordligste med det Wagnerske navn *Brunhild-stillingen* gik fra Vejle til Varde. Sydligere placerede man *Gudrun-stillingen*, der i Sønderjylland fulgte sydkanten af Kongeåen. Kanonbatteriet ved Dover syd for Kongeåen ved Foldingbro er et af de sidste synlige vidnesbyrd om dette anlægs eksistens.

På strækningen fra Haderslev over Vojens-Tirslund-Toftlund-Stenderup-Højrup til Rejsby kom *Krimhild-stillingen* til at ligge.

Selv med næsten 2000 års tidsforskel på *Olgerdiget* og *Vendersvold* sammenlignet med *Gudrun*- og *Krimhild*-stillingerne kan man stadig undre sig over, at der undertiden blot skal en grav og en vold til for at skrive historie.

Hans Ole Matthiesen